

Galli-Hirling Tamás

A VISEGRÁDI KÜLPOLITIKA KELETI DIMENZIÓI ÉS A SZLOVÁK–OROSZ KAPCSOLATOK

Amikor a négy visegrádi ország, Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia miniszterelnökei 1999. májusában Pozsonyban tartott találkozójukon elhatározták, hogy újra életet lehelnek az 90-es évek közepén meglazult visegrádi együttműködésbe, sőt annak bizonyos fokú intézményesítését is kilátásba helyezték, az egyik legfontosabb problémaként merült fel az a kérdés, hogy kialakítható-e valamiféle összehangoltabb visegrádi külpolitika, meghatározhatóak-e a közös külpolitikai prioritások, vagyis megteremthető-e újból a térség politikai egysége. Bár a visegrádi együttműködés keretei, mélysége és tartalma azóta is folyamatos vita tárgyát képezi, a külpolitika szempontjából fontos fejleménynek számít, hogy a négy visegrádi ország a nyugattal való politizálás, különösen az euroatlanti kérdések tekintetében mára közel azonos elképzelésekkel rendelkezik, és olyan „elit országcsoporthoz”, vagy klubhoz számít, amely – amellett, hogy a volt posztszovjet térség legfejlettebb és legstabilabb demokratikus berendezkedésű államait tömöríti – az egységesülő Európa felé politikai, gazdasági és kulturális tekintetben egy többé-kevésbé koherens és életképes identitást tud felmutatni.

A visegrádi együttműködés felélesztéséhez egyszerre több tényező együttes megjelenésére volt szükség. Ezek közül az egyik legfontosabb feltétel az 1998 oszén Szlovákiában bekövetkezett fordulat volt. Pozsonyban ekkor olyan kormány került hatalomra, amely egyértelműen és határozottan az euroatlanti integráció, illetve a visegrádi keretben megvalósuló regionális együttműködés mellett kötelezte el magát és külpolitikáját. A visegrádi országcsoporthoz azóta – a nyugat szemében legalábbis – ismét egy kompakt egységet képviselő, egyértelmű euroatlanti orientációval, nagyjából egységes arculattal és közös politikai akarattal rendelkező homogén csoportként jelenik meg. Ha azonban Szlovákia és azon keresztül a térség keleti kapcsolatait, különösen az Oroszországhoz való viszonyt vizsgáljuk, a visegrádi országok közös külpolitikai fellépése és az érdekeknek ez a harmóniája már közel sem tűnik olyan egyértelműnek és kézzelfoghatónak.

A kelet-közép-európai országok és Oroszország

A kelet-közép-európai országok, de tágabb értelemben Európa számára is a keleti politika egyik legfontosabb elemének évszázadokon át Oroszország és az általa képviselt politikai-hatalmi törekvések változó intenzitása számított. A visegrádi csoport ugyan a szovjet-orosz befolyási övezetet végleg maga mögött hagyva most igyekszik Európa fejlettebb részéhez csatlakozni, a földrajzi adottságai azonban nem változtak: továbbra is határos azzal a területtel, amelyet az orosz külpolitika még ma is közvetlen érdekszférájának, ún. „belső külföldnek” tekint. Éppen ezért a visegrádi külpolitikának sürgősen választ kell találnia arra a kérdésre, hogy hogyan árkítsa keleti politikáját, milyen viszonyt alakítson ki az egykori Szovjetunió független, vagy félig-meddig független utódállamaival, és mindenekelőtt hogyan reagáljon Oroszország térségünkkel kapcsolatos elképzeléseinek változó dinamikájára. Az orosz külpolitika kelet-közép-európai stratégiai eroterének változásai jelentős mértékben befolyásolták az 1993. január 1-én önállóvá vált Szlovák Köztársaság keleti kapcsolatainak alakulását is¹.

Oroszország katonai ereje az elmúlt tíz évben érezhetően meggyengült, a hatalmas ország nagyhatalmi pozíciója az Egyesült Államokkal és a NATO-val szemben vívott gazdasági, politikai és fegyverkezési versenyben jelentős hátrányba került. Bár az orosz diplomácia befolyása, a nemzetközi folyamatokra gyakorolt hatása sokat veszített jelentőségéből, különleges nagyhatalmi státuszát garantáló tényezők továbbra is fennállnak. Elég, ha csak az ENSZ BT állandó tagságára, nukleáris fegyverkezésére, vagy az ország hatalmas kiterjedésére gondolunk, amely a világ kiaknázatlan nyersanyagkincsének körülbelül egynegyedével rendelkezik ma is.

A külpolitikai elemzők és biztonságpolitikai szakemberek által az elmúlt években közölt elemzések egyértelműen rámutatnak arra, hogy a rendszerváltozás sokkos állapotából lassan magához tért Oroszország a 90-es évek közepe óta egyre erőteljesebb erőfeszítéseket tesz, hogy ha globális szerepét nem is, de legalább elvesztett regionális hegemóniáját helyreállítsa. Ez az igyekezete talán érthető is, ha belegondolunk, hogy a 90-es években a NATO egyre stabilabb hídfőállásokat épített ki a térségben: 1995-

ig a 12 FÁK tagország közül 11 (Tadzsikisztán kivételével) aláírta a NATO Partnerség a Békéért keretegyezményét, az egykori orosz befolyási övezethez tartozó közép-kelet-európai országok közül pedig három mára már tagja a szövetségnek, és a többiek is határozott külpolitikai célként jelölték meg a tagság elérését. A NATO közép-európai expanziójának feltartóztatása a 90-es évek derekán az orosz nemzetbiztonsági stratégia egyik legfontosabb feladatává vált. Ez az orosz Föderációs Tanács Külpolitikai Konceptiójában (1993), Katonai Doktrínájában (1993), valamint Nemzetbiztonsági Konceptiójában (1997) megfogalmazást is nyert és konkrét lépéseket is maga után vont: Oroszország egyrészt igyekszik szorosabbra vonni a FÁK országok gazdasági, politikai és katonai kapcsolatait, csírájában elfojtva minden olyan jelenséget, amely az orosz birodalom további dezintegrációjával fenyeget. Másrészt politikai célja a NATO és Oroszország közti régióban egy ún. „semleges zóna”, „félleg demilitarizált sáv” létrehozása, ahol befolyását növelve megpróbálja távol tartani a kelet-közép-európai országokat a NATO-tól. Ez utóbbi célkitűzés konkrét megnyilvánulása volt a 90-es évek közepén – a NATO keleti bővítésének határozott ellenzése mellett – az az orosz törekvés, hogy a semlegesség megtartásáért cserébe egyoldalú biztonságpolitikai garanciákat ajánlott fel a kelet-közép-európai országok számára. Ezt elősegítendő Moszkva célként jelölte meg a NATO-tagságra pályázó országokban azoknak a befolyásos csoportoknak a támogatását, amelyek különböző okok miatt kétségeiket fejezték ki a csatlakozással kapcsolatban.² Az orosz biztonságpolitikai kezdeményezés köztudomásúan nem járt sikerrel. Ábaltí államok egységesen visszautasították az orosz javaslatot, a három visegrádi ország, Csehország, Lengyelország és Magyarország NATO-csatlakozása pedig az 1997-es madridi döntést követően beteljesedni látszott. Az orosz törekvések viszonylagos sikerét a térségben egyedül a szlovák reláció jelentette

A meciari örökség: Szlovákia a senki földjén

Az 1994-ben megalakult szlovák kormány karizmatikus vezetője, Vladimír Meciar által képviselt sajátos „semlegességi politika” nem jelentette ugyan az orosz biztonsági garanciák melletti végleges elkötelezettséget, sőt a kormány hivatalos külpolitikai programjában az EU- és NATO-tagság is helyet kapott, mégis a térség többi országához képest feltűnő nyitottságot mutatott az orosz törekvések iránt. Az orosz külpolitika irányítóinak kapóra jött, hogy a többi visegrádi országgal ellentétben a szlovák politikai elit Oroszországban nem az ország biztonságát fenyegető veszélyforrást látott, hanem fontos kül-, gazdasági, sőt biztonságpolitikai partnert. Ebben nyilván történelmi nosztalgiák és érzelmeik is szerepet játszottak, hiszen amíg Lengyelország, Magyarország és Csehország kapcsolata a cári Oroszországgal vagy a Szovjetunióval súlyos örökséggel terhelt, addig Szlovákia számára ezek a történelmi időszakok kevésbé rossz emlékeket idéznek. Ezeket az érzelmeket meglova golvva igyekezett a Meciar-kormány erősíteni a pánszláv testvériség gondolatát, amely a külpolitikában a szlovák-orosz közeledés fontos ideológiai háttérévé vált.

Az Oroszországgal folytatott politikai flört kihatással volt Szlovákia nemzetközi kapcsolataira, és Vladimír Meciar autoritativ, a demokratikus szabályokon gyakran túllépo politikájával együtt a 90-es évek második felében elvezetett Szlovákia külpolitikai elszigetelődéséhez. A szlovák-orosz kapcsolatokban tapasztalt gyakori magas szintű kapcsolattartás, a rendkívül nagyszámú kétoldalú egyezmények születése, a hadiipari, információvédelmi és haditechnikai téren folytatott együttműködés, de mindenekelőtt a kétoldalú kapcsolatok egyre kuszább és áttekinthetlenebb jellege a kívülálló megfigyelőkben kétségeket ébresztett a tekintetben, hogy a túldimenzionált orosz kapcsolat, mint külpolitikai alternatíva, nem jelent-e végleg a szlovák kül- és biztonságpolitika elfordulását az euro-atlanti dimenziótól. Ezt az érzést erősítette Szlovákia egyoldalú energetikai (nukleáris fűtőanyagok, olaj és gáz) függősége Oroszországtól, amelynek a mérséklésére a szlovák vezetésen belül még ma sem látni egyértelmű politikai szándékot. A szlovák-orosz kapcsolatok rendkívüli intenzitásából, és a szlovák integrációs esélyek folyamatos csökkenéséből fakadó negatív hatások leginkább a visegrádi térség kapcsolatrendszerében jelentkeztek. Bár a Szlovák Köztársaság önmagában nem képvisel akkora politikai súlyt, mint például Lengyelország, geopolitikai elhelyezkedése folytán mégis kulcsszerepet tölt be a térségben. Nem kellett szakembernek lenni annak felismeréséhez, hogy ha Szlovákia hosszú távon egy másik biztonságpolitikai szerveződés részévé válik, az beláthatatlan következményekkel járna a térség stabilitására nézve. Ennek ellenére a NATO vezető politikusai 1997-es madridi csúcstalálkozójukon úgy döntöttek, hogy Szlovákia felvétele nagyobb kockázatot jelentene a szövetségnek, mint kimaradása esetén a visegrádi térség területi egységének a megbomlása és egy magyarországi NATO-sziget létrejötte. Ezt a döntést akkor sokan az

orosz külpolitika részleges sikereként könyvelték el.

Az 1997-es madridi NATO-csúcstalálkozón hozott döntések azonban merőben új helyzetet teremtettek, amely az orosz diplomáciát önjáraértékelésre készítette, és annak felismerésére, hogy hagyományos diplomáciai módszerekkel nem érheti el a célját, Oroszország kelet-közép-európai jelenlétét más eszközökkel kell megerősítenie. E felismeréssel párhuzamosan új megvilágításba kerültek a szlovák–orosz kapcsolatok is, hiszen az orosz vezetés számára nyilvánvalóvá vált, hogy Szlovákia politikai semlegessége önmagában nem elegendő a NATO terjeszkedés ellensúlyozására, ráadásul e semlegesség jövője is bizonytalan volt, amelyre aligha lett volna érdemes építeni az orosz diplomácia kelet-közép-európai politikáját.

1997 februárjában Moszkvában a tekintélyes orosz szakembereket tömörítő Kül és Védelempolitikai Tanács megjelentette az ún. negyedik jelentését „Orosz érdekek és Közép-Kelet-Európa” címen³. Az azóta sokat idézett tanulmány, a NATO keleti bővítését már valóságos lehetőségként kezelve, eloszórva vázolta fel Oroszországnak a térségbe irányuló hosszú távú gazdasági (geoökonómiai) érdekeit, tömören fogalmazva: azt az elképzelést, hogy a NATO közép-kelet-európai katonai expanziójára Oroszországnak gazdasági expanzióval kell válaszolnia. Ez a terv abból a feltevésből indul ki, hogy KKE-i országok előbb-utóbb maguk is érdekeltté válnak az Oroszországgal és a FÁK-országokkal történő gazdasági együttműködés kialakításában, mivel ezen országok gazdasága még nem készült fel az EU-integrációra, egyes gazdasági ágazatok képtelenek az átalakulással lépést tartani, és ezek számára az orosz piac kedvezőbb lehetőségeket nyújt, mint a szigorú feltételeket szabó EU-val folytatott kereskedelem. A tanulmány megállapítása szerint tehát Oroszország kelet-közép-európai politikájának súlypontját a gazdasági vonatkozásokra kell helyezni, ha ugyanis Oroszország időben bejut az EU-tagságra eséllyel pályázó országok piacaira, azzal ellensúlyozhatja az orosz érdekek számára a bővítésből fakadó negatív hatásokat, és elkerülheti az orosz gazdaság izolációját.

A Kül- és Védelempolitikai Tanács szerzői által felvázolt jövőkép figyelemre méltó pontja ugyanakkor, hogy hosszú távon Oroszország szerepét nem a nyugat-európai szervezetek, elsősorban az EU politikai-gazdasági ellenpontjaként határozza meg, hanem éppen ellenkezőleg, egy olyan, az EU–KKE–Oroszország hármasság együttműködésén alapuló összeurópai gazdasági és biztonságpolitikai struktúra vízióját vázolja fel, amely a kölcsönös gazdasági érdekek és egymásrautaltság felismerésén alapulna. A negyedik jelentés szerzői realitásként számoltak azzal, hogy ennek az együttműködésnek a kialakítását és az orosz toke európai megjelenését kizárólag az orosz-európai árucserére már meglévő struktúrára, vagyis a nyugatra irányuló orosz nyersanyag-, elsősorban energiaszállításaira lehet és kell alapozni. Ebben a tekintetben a négy visegrádi ország közül Szlovákia helyzete, lévén az orosz gázexport legfontosabb tranzitországa, stratégiai fontosságú volt, ráadásul a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok fejlődése a rendszerváltást követő években sem szakadt meg, sőt a Meciár-kormányzat idején e szálak még szorosabbá váltak.

Ebben az összefüggésben tehát fontos kérdés volt, hogy az 1998-as szlovákiai parlamenti választásokat követően megalakuló új szlovák kormány miként viszonyul Oroszországhoz és a keleti politikához.

Szlovákia újra a visegrádi keretben

Mint azt írásom elején jeleztem, 1998. oszén Szlovákiában a Dzurinda-kormány megalakulása fontos tényező volt abban, hogy a visegrádi országok felújították együttműködésüket és a térség visszanyerte eredeti négytagú formációját. Míg az új szlovák kormány külpolitikai programjában elsősorban prioritásként jelölte meg az EU és NATO-hoz való mielőbbi csatlakozást, illetve a szomszédos országokkal való szorosabb együttműködés kialakítását, addig Oroszország felé minden túlzásoktól mentes, „korrekt és kiegyensúlyozott kapcsolatok” megteremtését tűzte ki célul. A szlovák külpolitika irányváltását azonban a meghirdetett kormányprogram önmagában nem garantálta, hiszen az euro-atlanti célkitűzések hivatalosan a Meciár-kormány retorikájában is helyet kaptak. A meciári külpolitika örökségével való igazi szakítás bizonyítékeként a Dzurinda-kormány merész és látványos lépésekre is elszánta magát, amelyek közül nem egy az orosz fél határozott nemtetszését váltotta ki. Ilyen volt az elozo kormány idején Oroszországgal kötött több mint 80 kétoldalú államközi szerződés felülvizsgálata, az orosz S-300-as rakétarendszer vásárlásáról kötött szerződés felmondása, vagy a délszláv válság idején a NATO akciójához nyújtott szlovák segítség.

A szlovák külpolitika euro-atlanti irányba való visszatérését és a szlovák politikai eliten belül az Európa-barát irányzatok felülkerekedését a cseh, lengyel és magyar kormány örömmel vette tudomásul és üdvözölte.

Szlovákia külpolitikai irányváltását a legnagyobb megkönnyebbüléssel talán Lengyelország fogadta, aki speciális földrajzi helyzete és nem utolsósorban történelmi tapasztalatai folytán különösen érzékeny minden olyan jelenségre, amely a térség keleti kapcsolatait és az orosz érdekek régióbeli szerepét érinti. Lengyelország Oroszországgal szembeni bizalmatlansága és elutasító magatartása a rendszerváltást követően a két ország diplomáciai kapcsolataira is rányomta a bélyegét. Akétfoldalú kapcsolattartásra jellemző hideg távolságtartás 1999. decemberében vált kifejezetten feszültté, miután Oroszország – a NATO keleti bővítésére válaszul – megkötötte az orosz-belorusz államszövetséget (ráadásul e szövetség keretében sor került egy nyugat felé, vagyis Lengyelországra koncentráló „eros orosz-belorusz hadseregcsoport” létrehozására is, alaposan borzolva ezzel a lengyel biztonságpolitikusok amúgy sem túl jó kedélyállapotát). Ezzel gyakorlatilag bekövetkezett az, amitől a lengyel külpolitika leginkább tartott, ismét határossá vált az orosz birodalommal. Az orosz-belorusz unió lélektani hatása hamar megmutatkozott, hiszen az újraéledő orosz birodalmi érdek a rendszerváltás óta elször jelent meg a térségben a maga kézzelfogható valóságában. Nemcsak a lengyel, de az egész visegrádi diplomácia számára egyszeriben létfontosságúvá vált két biztonságpolitikai tényező: az ukrán függetlenség megőrzése, illetve Szlovákia teljes köru integrálása a visegrádi keretbe, mindenekelett a szlovák NATO-tagság mielőbbi elérése révén. Ekét kérdés, Szlovákia és Ukrajna jövője a visegrádi biztonságpolitikai erőtér hálójában sajátosan paradox módon szövódik össze egymással, valamint Kelet-Közép-Európa és Oroszország viszonyának problémájával.

A szlovák külpolitika ellentmondásai⁴

Szlovákia látványos külpolitikai orientáció-váltása és aktív nemzetközi szerepvállalása hamar meghozta a gyümölcsét: kitört a korábbi elszigeteltségéből, bekerült az EU-csatlakozási tárgyalásokat folytató országok csoportjába és jelentős esélyekkel rendelkezik egy soron következő NATO-bővítési kör esetén. Szlovákia euro-atlanti elkötelezettsége tehát a dolgok mai állása szerint stabilnak tekinthető. Ennek ellenére Szlovákia keleti politikája, különösen a szlovák-országi kapcsolatok még ma is számos kérdőjelet és ellentmondást vetnek fel. Ezt az ellentmondást tükrözik vissza a szlovák kül- és biztonságpolitika dokumentumai is: amíg ugyanis a szlovák NATO tagságra való felkészülés nemzeti programja, a Prename szerint a szlovák-országi kapcsolatokat illetően megengedhetetlen bármiféle kiszámíthatatlanság, vagy kettős magyarázat, amely kétségbe vonná Szlovákia megbízható partneri mivoltát,⁵ és a szlovák parlament által 2001. március 27-én elfogadott biztonságpolitikai stratégia is a mindenkori NATO-országi viszonytól teszi függővé Szlovákia és az Orosz Föderáció kapcsolatait, sőt kifejezett veszélyforrásként értékeli a túlzott energetikai függőséget⁶, addig a 2000–2003. évi külpolitikai koncepció megengedőbb Oroszország irányába. A külpolitikai koncepció megfogalmazása szerint „az Oroszországgal való együttműködés súlypontja a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok kiegyensúlyozott fejlődésén fog nyugodni”⁷, amelynek gyakorlati következménye – amint azt az eddigi tapasztalatok mutatják – az, hogy Oroszország továbbra is megőrizi domináns helyzetét a Szlovák Köztársaság stratégiai nyersanyagokkal való ellátásában. Bár a kőolaj, de különösen a földgáz beszerzése tekintetében az orosz szállítások a térség többi volt szocialista országában is domináns helyet foglalnak el, Szlovákiára ez 100%-ig jellemző. Ebben az is közrejátszik, hogy a Nyugat-Európába irányuló orosz energiaszállítások döntő hányada – a meglévő infrastrukturális keretek folytán – ma is Ukrajnán és Szlovákián keresztül haladnak. A szlovák vezetés részéről, néhány magas szintű elvi szándéknyilatkozaton kívül, máig nem történt egyetlen konkrét lépés sem a stratégiai nyersanyagforrások diverzifikációjának irányába, alternatív beszerzési források felkutatásának szükségességéről a szlovák kormány idézett külpolitikai koncepciója még csak említést sem tesz. Szlovákia Oroszországtól való energiafüggősége az elmúlt két év során tehát nem csökkent, sőt a szlovák gazdasági lobbij növekvő külpolitikai befolyása következtében a két ország közötti gazdasági-energetikai együttműködés még inkább elmélyülni látszik. Errel tanúskodnak az elmúlt időszakban a szlovák-országi gazdasági tárgyi megbeszélések, melynek során számos egyéb közös vállalkozás mellett az orosz energetikai óriáscég, a Gazprom kifejezte érdekltségét a szlovák gázipar (SPP) privatizációjában, a szlovák kormány pedig támogatásáról biztosította a Nyugat-Európába irányuló orosz energiaexport

fejlesztésével kapcsolatos terveket. Hogy a szlovák-orosz gazdasági együttműködésnek a visegrádi térség biztonságpolitikai helyzetére a jövőben milyen hatása lesz – különösen ha azt az orosz Kül- és Biztonságpolitikai Tanács említett negyedik jelentésének, illetve az orosz Gazprom utóbbi években folytatott kelet-közép-európai terjeszkedésének összefüggéseiben vizsgáljuk – egyelőre kiszámíthatatlan. Az orosz energiaszállításokkal kapcsolatos elképzelések azonban, mindenekelőtt az ún. Jamal II gázvezeték terve az elmúlt évben látványosan megosztotta a visegrádi országok keleti politikáját és rávilágított arra, hogy még oly alapvető geostratégiai kérdésbe is, mint az Ukrajnával szemben folytatott politika, hiányzik az egyetértés.

Az ukrán probléma és a visegrádi érdekek: fenyegető anomáliák

Az elmúlt tíz év során az európai hatalmi és politikai egyensúly egyik nagy kérdése volt, hogy az 1991-ben önállóvá vált Ukrajna képes lesz-e megszabadulni az Oroszországtól való kényszerű gazdasági-politikai függőség béklyóitól és ellenállni az újra éledező orosz imperialista törekvéseknek. Az ukrán vezetés az ország mozgásterét a külpolitikai kapcsolatrendszer látványos fejlesztésével igyekezett szélesíteni. Ukrajna hosszú távú deklarált külpolitikai céljaként az európai uniós tagságot jelölte meg, a volt Szovjetunió tagállamainak többségével ellentétben máig nem csatlakozott a Független Államok Közösségéhez, sőt önállóságának további demonstrálásaként 1997-ben Madridban aláírta a NATO-val a „Különleges partnerségről szóló Kartát”, amelyet – az orosz hadvezetés orra előtt és teljes megrökönyödésére – közös ukrán-NATO hadgyakorlatok követtek a Fekete-tenger térségében. Az euroatlanti kapcsolatokon túl az ukrán függetlenedési törekvések másik fontos külpolitikai partnerévé, a belorusz önállóság fokozatos csökkenésével párhuzamosan, a visegrádi országok váltak, különösen Lengyelország. A lengyel-ukrán közeledés és politikai együttműködés az elmúlt években látványos ívű fejlődésen ment keresztül, és mára, a kölcsönös történelmi sérelmeken is túllépve, sikerült egy különleges stratégiai partneri viszonyt kialakítani a két ország között. „Ukrajna, ahogy mi nevezzük, Lengyelország stratégiai partnere, az ukrán önállóság szorosan összefonódik a lengyel nemzeti érdekekkel. Nagyon jó a kapcsolatunk és úgy érezzük, hogy Ukrajna úgy tekint a lengyel NATO-csatlakozásra, mint a saját biztonsága egyik elemére.” – nyilatkozta B. Geremek lengyel külügyminiszter 1999-ben, Lengyelország NATO-csatlakozása előtt.

Egy gazdaságilag erős és önálló Ukrajna megteremtését és a szlovák-ukrán kapcsolatok fejlesztését az 1998-ban megalakuló szlovák kormány is stratégiai célként jelölte meg, amelyet a Szlovák Köztársaság biztonságpolitikai stratégiája is megerősít. A meghirdetett elveket azonban nem követte gyakorlati megvalósítás. Lengyelországgal ellentétben Szlovákia Ukrajna-politikáját az elmúlt két év során legjobb esetben is az érdektelenség jellemezte, amit mutat, hogy 1999 során a szlovák-ukrán kereskedelmi forgalom értéke a felére zuhant, 2000. júniustól pedig – az illegális bevándorlás és a szervezett bűnözés feltartóztatására való hivatkozással – a szlovák hatóságok vízumkötelezettséget vezettek be a szlovák-ukrán határon, vállalva annak a kétoldalú politikai kapcsolatokra gyakorolt negatív hatásait is (Ukrajna válaszul felmondta a kétoldalú toloncegyezményt). A szlovák és lengyel diplomácia részéről a speciális ukrán probléma kezelésében kétségtelenül ellentmondások mutatkoznak, amely mögött ma még nehéz megállapítani, hogy koncepcionális elemek húzódnak-e meg, vagy pedig csupán az esetlegesség. E politikai összhang hiányában rejlo veszélyek azonban a nagyszabású orosz gázszállítási terv, az ún. Jamal II gázvezeték építése kapcsán egyszerűen aktualitást nyertek és súlyos probléma elé állították a visegrádi országok döntéshozóit.

2000. október 19-én az orosz gazdaság vezető energetikai óriáscége a Gazprom hivatalosan bejelentette egy a szibériai Jamal félszigetet és Nyugat-Európát összekötő új gázvezeték megépítésének tervét. A Gazprom által javasolt vezeték útvonalterve Belorusszián és Lengyelországon keresztül dél felé fordulva érné el a nagy kelet-szlovákiai elosztórendszert, ahonnan az eredeti csővezetékeken keresztül haladna tovább a dél- és nyugat-európai piacokra. A Gazprom által készített hatalmas beruházási terv háttérben az Oroszország és az Európai Unió között kialakulóban lévő „hosszútávú stratégiai partnerség”, illetve a 2000. október 30-án, Putyin elnök párizsi látogatása során létrejött (bár végleges formában még nem rögzített) megállapodás áll, mely szerint az EU államai 2020-ig késznek lennének radikálisan, a jelenlegi évi 80-ról 150-160 milliárd köbméterre növelni oroszországi földgázbeszerzéseiket, sőt ennek érdekében komoly eszközöket investálni az orosz energiaszektorba. A megállapodásban sokan egy az orosz-EU együttműködésen alapuló új európai biztonságpolitikai architektúra kezdetét vélik felfedezni,

melynek eredményeként megszűnne az EU kiszolgáltatottsága az OPEC országok által diktált energetikai árpolitikának, Oroszország pedig komoly lépést tenne a Kül- és Védelempolitikai Tanács már említett negyedik jelentésében is megfogalmazott hosszútávú stratégiai céljai elérésében, nevezetesen egy EU–Kelet-Közép-Európa–Oroszország együttműködés megteremtésében és az orosz pozícióknak az európai gazdasági térben történő megerősödésében. Ezt a gondolatot látszik alátámasztani Putyin elnök 2000. október 28-án, a párizsi csúcstalálkozó előtt adott tévényilatkozata: „Szándékunkban áll kapcsolatainkat az Unióval minden téren kiszélesíteni, és nem zárom ki, hogy elérjük azt a pillanatot, amikor Oroszország és az egyesült Európa viszonyát az integráció fogja jellemezni.” A Jamal II gázvezeték megépítésének nagyszabású és távolra mutató tervei mögött azonban egyéb szándékok is felsejleni látszanak, és több biztonságpolitikai elemző felveti annak a lehetőségét, hogy az új orosz-európai közeledésért cserébe Kelet-Közép-Európának drága árat kell fizetnie: Ukrajna feláldozását.

A Jamal-terv és Kelet-Közép-Európa jövője

Az ukrán önállóság egyik legnagyobb kerékkötője, hogy gazdasága – a volt szovjet struktúrákból is adódóan – máig ezer szállal kötődik Oroszország és a FÁK piacaihoz, energetikai függősége Oroszországtól pedig ha lehet, még a szlovákénál is nagyobb, aminek a legsúlyosabb oka nemcsak az, hogy energiaszükségeit kizárólag orosz forrásokból fedezi, hanem hogy a gazdasági reformok sikertelensége és a gazdaság rendkívül gyenge teljesítőképessége folytán Ukrajna az elmúlt évek során folyamatosan több energiát használt fel, mint amennyit ki tudott fizetni. Ez mára oda vezetett, hogy az Oroszországnak járó kifizetetlen gázzsámlák összege eléri a 2 Mrd USD-t. Ennek ellenére a Jelcin-éra alatt az ukrán önállóság meglehetősen tág mozgástérrel rendelkezett. Az ukrán külpolitika különutas, önálló törekvéseit a gazdasági válsággal küszködő Oroszország kénytelen volt ölebe tenni kézzel figyelni, aminek igen egyszerű oka volt: még a szovjet idokból örökölt infrastrukturális keretek miatt a nyugatra irányuló, és az orosz nemzetgazdaság számára meghatározó valutabevételt jelentő orosz gázexport több mint 90%-a ukrán területen, az ukrán állam tulajdonában álló vezetékrendszeren keresztül folyt, ami megfelelő mértékben tudta ellensúlyozni Ukrajna gazdasági, főleg energetikai kiszolgáltatottságát és távol tartotta Oroszországot az ukrán ügyektől. (Az 1996-ban felépült, Belorusszián és Lengyel országon át Németországba vezető Jamal I vezeték ennek a kapacitásnak csak néhány százalékát váltja ki.) A 2000. október 16-án kötött Oroszország–EU gázszállítási megállapodás, illetve az Ukrajnát látványosan kikerülő Jamal II gázvezeték terve azonban ezt a kölcsönös függőségen alapuló patthelyzetet egy csapásra Oroszország javára billentette, szertefoszlata ezzel az ukrán önállósodási törekvésekbe vetett talmi reményeket. Az alternatív gázvezeték terve Oroszországot „helyzetbe hozta” Ukrajnával szemben, és – még ha annak a bizonyos képzeletbeli gázcsapnak az „elzárásával” való fenyegetés egyelőre fiktívnek és időben távolinak tűnő lehetőségként dereng is fel az érintettek számára – a jelek szerint arra már most is alkalmas, hogy az ukrán vezetést ráébressze az orosz reláció „fontosságára”. Mellbevágó tapasztalat ezzel kapcsolatban a 2000. október 16-án Szocsiában tartott Putyin–Kucsma találkozó, melynek eredményeként az ukrán elnök bejelentette, kész megállapodni az állami tulajdonban lévő ukrán gázvezetékrendszer privatizációjáról. És az orosz fél eddigi nyilatkozatai alapján már most nyilvánvalónak tűnik, hogy a vásárlóként jelentkező Gazprom – amelyet sokan az orosz külpolitika meghosszabbított karjaként tartanak számon – nem fog megelégedni 51%-nál kisebb tulajdonhányaddal, és követelni fogja magának az ukrán vezetékrendszer feletti teljes ellenőrzést. Amennyiben erre valóban sor kerül, úgy Oroszország rövid időn belül hozzákezdhet az ukrán önállósodási törekvések felszámolásához, ami a jövőben az ukrán külpolitikai aktivitás csökkenését és passzivitásba vonulását vonhatja maga után. Ennek a folyamatnak az sem áll útjába, hogy Ukrajna nyugati kapcsolatai az elmúlt évben – a rendkívül lassú gazdasági-társadalmi reformok következtében – súlyos válságba kerültek, ami főleg az EU-országok Ukrajna iránti csökkenő érdeklődésében fejeződik ki.

A Jamal II gázvezeték építésének tervei mögött meghúzódó orosz politikai törekvések a vezeték nyomvonala által érintett két visegrádi ország, Lengyelország és Szlovákia külpolitikusi számára is világosan kirajzolódtak. Az ukrán érdekeket erosen veszélyeztető vállalkozással szemben azonban a közös fellépés késett. Tény, hogy a nagyszabású energetikai beruházás, amely mögött ráadásul az EU és Oroszország közös gazdasági-politikai akarata állt, komoly anyagi bevétellel kecsegtette (közel 1 Mrd USD évente) a projektben résztvevő országok nemzetgazdaságát, és ez súlyos dilemma elé állította a két

visegrádi ország döntéshozóit. Szlovákiában, ahol az orosz kapcsolatokkal rendelkező gazdasági lobbis amúgy is komoly pozíciókkal rendelkezik a kormányban, az anyagi és biztonsági megfontolások kerültek előtérbe, vagyis a gáztranzit növekedéséből származó pluszbevétel reménye, ezáltal a szlovák gázipar bonitálásának a javulása, de mindenekelőtt az a félelem, hogy az ukrán vezetékrendszerek részleges (netalán teljes) kiiktatása esetén a szlovák gázvezetékrendszer kihasználtsága, illetve Szlovákia gázellátása is veszélybe kerülne. Szlovákia tehát már a hivatalos bejelentésnek elébe menve támogatásáról biztosította az orosz felet az új gázvezeték terveit illetően. Ezzel szemben a lengyel kormány – akit eleve sokkolt az a tény, hogy az orosz-EU megállapodást a megkérdezése nélkül, a „feje fölött” kötötték meg – a gázvezeték tervét az ukrán nemzeti érdekek elleni politikai támadásként fogta fel, és határozottan elutasította azt. Bár a kategorikus lengyel álláspont azóta finomodott, a Gazprom által javasolt és a szlovák érdekek szempontjából egyedül elfogadható déli leágazású vezeték tervét – gazdasági, környezeti és politikai okokra hivatkozva – a lengyel fél továbbra sem tudja elfogadni. Lengyelország és Szlovákia gázvezetékkel kapcsolatos politikáját tehát még ma sem sikerült közös nevezőre hozni. A lengyelek által felvetett aggályok és javaslatok kérdésében a 2001. február 22–23-án Varsóban rendezett nemzetközi konferencia sem hozott elmozdulást, azon a Gazprom képviselői meg sem jelentek, és a legfrissebb fejlemények alapján nem kérdéses, hogy az EU és Oroszország együttes nyomásának engedve a lengyel vezetés előbb-utóbb kénytelen lesz beadni a derekát és elfogadni a Gazprom elképzeléseit.

Mielőtt az eset tanulságait levonnánk, egyvalamit le kell szögezni: hiú ábránd lenne azt képzelni, hogy két olyan nagyhatalom, mint az EU és Oroszország akaratával szembeszegülve akár még egy teljes körű V4-es fellépés is megakadályozhatta volna a Jamal II-terv megvalósítását. (Oroszország azzal fenyegetett, hogy a túlságosan makacs lengyel ellenállás esetén Közép-Európát is megkerülve, a Balti-tenger alatt építi ki a vezetékét, ami természetesen Szlovákiát is sújtotta volna). A lengyel és szlovák érdekek egyeztetése, valamint egy közösen koordinált fellépés azonban reális lehetőséget teremthetett volna (és talán teremthet még ma is) arra, hogy a gázvezeték építésének Ukrajna politikai helyzetére gyakorolt negatív hatásai mérséklődjenek és az ukrán tárgyalási pozíciók Oroszországgal szemben erősödjenek. A Jamal gázvezeték építésével kapcsolatos visegrádi politikai fiaskónak azonban nem ez a legfontosabb tanulsága, hanem az a sokak által emlegetett és a Szlovák Köztársaság parlamentje által nemrégiben elfogadott biztonsági stratégiában is megjelenő felismerés, mi szerint a kelet-közép-európai országok politikai önállósága mindaddig nem tekinthető teljesnek, amíg nem párosul gazdasági függetlenséggel. Ukrajna és Szlovákia gázvezetékkel kapcsolatos érdekellentétei a napnál világosabb tanulsággal szolgálnak arra, hogy az energiaforrások diverzifikációjának hiánya és az egyoldalúan kialakult energiafüggőség milyen súlyos helyzet- és döntéskényszerekbe sodorhat akár egész régiókat, ezáltal hogyan állíthat szembe egymással egyébként stratégiai partnernek számító országokat, és milyen könnyen konvertálható át ez az energiafüggőség politikai függőséggé. Annak, hogy Ukrajna valóban a nemzetközi élet független, szuverén döntési szabadsággal rendelkező politikai szubjektumává váljon, az egyetlen lehetséges útja a jövőben csakis egy stabil, önálló gazdaság megteremtése, és alternatív beszerzési forrásokon alapuló új energiapolitika kialakítása lehet. És legyen annyi önkritikánk: ugyanez a feladat érvényes még mindig – ha kisebb mértékben is – a többi kelet-közép-európai ország, különösen Szlovákia esetében is. Ebbe az irányba mutató pozitív kezdeményezésnek tunik a Kijev által a tavalyi évben megkezdett Odessa–Brody–Gdansk olajvezeték kiépítésének terve, amelyben már több visegrádi ország (köztük Magyarország is) jelezte részvételi szándékát, valamint az északi norvég gázvezeték Lengyelországon át Ukrajnába történő leágazásának terve. Hogy Ukrajna elegendó politikai-gazdasági kapacitással rendelkezik-e ezeknek a lehetőségeknek a megragadására, természetesen kérdéses.

A Jamal-tervvel kapcsolatos visegrádi anomáliák ellenére továbbra is érvényes az a konszenzus, miszerint Ukrajna szuverenitásának megőrzése és Oroszországtól való függetlensége a visegrádi országok közvetlen regionális biztonsága szempontjából alapvető kérdés, és Kelet-Közép-Európa stabilitásának egyik fontos tényezőjét képezi. Ugyanakkor a visegrádi külpolitika keleti viszonyrendszerének megállapításakor nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a szélesebb kontextusban működő, összeurópai folyamatokat, amelyek a regionális érdekeinken túlmutatva, előreláthatólag jelentős mértékben kihatással lesznek a kelet-közép-európai térség és Ukrajna jövőbeni helyére és szerepére. Tíz évvel a rendszerváltás és a

szovjet blokk széthullása után Európában új kollektív biztonsági rendszer, új védelmi-politikai együttműködési struktúrák vannak kialakulóban, amelyek célja egyrészt, hogy biztosítsák a XXI. századi békés és kiegyensúlyozott európai fejlődést, másrészt hogy Európát politikai, katonai és gazdasági tekintetben is versenyképesé tegyék az USA-val szemben. Bár ezeknek a terveknek a részletei még számos ponton homályosak és ellenmondásosak, az már most megállapítható, hogy a formálódó új európai biztonságpolitikai elképzelésekben jelentős szerep fog jutni Oroszországnak. Errol vallanak az orosz külpolitikai-stratégiai gondolkodás utóbbi években tapasztalható súlyponteltolódásai, és a kialakulóban lévő orosz-EU energiapolitikai együttműködés, amely azt bizonyítja, hogy az új biztonsági architektúra ezúttal nemcsak a hagyományos értelemben vett politikai és katonai összetevőkre fog épülni, de legalább ilyen fontos szerepet kapnak benne a gazdasági (sőt szociális és környezeti) biztonság szempontjai is. Európa, illetve az euroatlanti térség hatalmi-politikai arculata tehát az új évezredben alaposan megváltozhat, és egyelőre még nehezen megjósolható formációkat ölthet. Amennyiben a kelet-közép-európai országok ezekre a kihívásokra nem lesznek képesek megfelelő válaszokat adni és nem sikerül időben alkalmazkodni az új eróviszonyokhoz, úgy könnyen ismét lemaradhatunk egy lépéssel az európai, sőt globális folyamatokról, és bekövetkezhet az, amitől a lengyel diplomácia leginkább tart: ismét „rólunk nélkülünk” születnek a legfontosabb döntések. Ennek elkerüléséhez pedig valószínűleg meg kell haladni a történelmi beidegződéseken és reminiscenciákon alapuló eddigi Oroszország-felfogásunkat is – mind a négy visegrádi országban.

Jegyzetek

¹ Lásd ehhez a témához: Boros Ferenc: *Szlovákia biztonságpolitikai stratégiájának és orientációjának alakulása és tanulságai (1990–1997)*. In: Szomszédunk, Szlovákia. Budapest 2000.

² Lásd ehhez az orosz Kül- és Védelempolitikai Tanács 1995-ben megjelent harmadik jelentését: Sz. Bíró Zoltán: *Kelet-Közép-Európa és Oroszország érdekei*. Külpolitika 1997/2.

³ A teljes szöveget lásd: u.o., valamint: Alexander Duleba: *Vztahy Ruska k regiónu strednej Európy* (Oroszország kapcsolatai a közép-európai régióval). A Szlovák Külpolitikai Társaság folyóirata (Listy SFPA) 1999. január.

⁴ Lásd ehhez a részhez: Alexander Duleba: *Prehraná sanca na novy zaciatok vztahov s Moskvou i Kijevom. Sto dní tápania novej vlády* (Eljátszott esélyek a kapcsolatok újrendezésére Moszkvával és Kijevvel. Az új kormány tapogatózásai). ASzlovák Külpolitikai Társaság folyóirata (Listy SFPA) 1999. március.

⁵ Preparation of Slovakia for NATO Membership (Prename): http://www.foreign.gov.sk/page_nato.htm.

⁶ Bezpečnostná stratégia Slovenskej Republiky. A kormány által 2000. oszén elfogadott tervezet teljes szövege: <http://www.mod.gov.sk/centrum/temy/bs/index.html>.

⁷ Priority zahraničnej politiky Slovenskej republiky na obdobie rokov 2000–2003. Strednodobá koncepcia. A teljes szöveget lásd: http://www.foreign.gov.sk/slovak/page_document_priority.htm.